

Prof. Dr. Harald Motzki ile Hayatı ve Eğitim Arka Plânı Üzerine

Bülent UÇAR¹

B.U.: Bay Motzki öncelikle okuyucunun çalışmalarınız hakkında fikir sahibi olabileceği şekilde kendinizi tanıtmamızı isterim.

H.M.: 1948'de Berlin'de doğdum. Hayatımın ilk altı yılını bu şehirde geçirdim ve sonra ailemle birlikte Saarland'a Saarbrücken şehrine taşındık. Orda önce Katolik ilk okuluna, sonra hümanist liseye (orta okul ile birlikte B.U.) gittim. Buradaki öğretim tam anlamıyla hümanist öğreti geleneğinde idi yani aydınlanma ve yenilenme ki bu kilise dogmalarından kurtulup özgürleşmeyi de beraberinde getirir. Sağlam bir Katolik aileden geldiğim ve kilise faaliyetlerine de katıldığım halde –ki âyin yardımcısıydım– lisedeki öğrenimim tenkitçi bir tutum almama ve ailemden aldığım inanca mesafeli durmama sebep oldu. Lise yıllarını geçirdiğim Saarbrücken şehrinin sınır bölgesinde olması da ikinci önemli bir husustur. Burada öğrenim ve hayat, başka kültür ve ülkelere özellikle Fransa'ya karşı açık olmayı gerektiriyordu. Gençlik dönemimde bu beni etkilemiştir. Başka kültürlerle yoğun ilgim vardı. Çocukluk yıllarımdan itibaren mit, destan, hikâye ve masallar okurdum. Genç olarak özellikle tarih ilgimi çekti; Antikçağ ve Ortaçağ tarihi. Ayrıca eski Mısır gibi başka kültürler de beni fazlaca etkiliyordu ve bunlarla ilgili çok kitap okudum. Elbette Yunanistan ve Roma hakkında da... Çünkü Yunanca ve Latince hümanist eğitimimin ayrılmaz bir parçasıydı. Fransızca yanında 'eski diller lisesinin' temel lisanlarıydı bunlar. Bu öğretim geleneğine Antikçağ ve felsefe de dahildi. Hepsini gençlik dönemimde çok ilgimi çekti.

¹ Bonn Üniversitesi, ALMANYA. Bu mülâkât Harald Motzki'nin kendi evinde 01/08/2001 tarihinde gerçekleştirildi. Hayli uzun bir görüşmeyi ihtiva eden ve burada çok az bir kısmı yayımlanan mülâkâtın tam metni Motzki'nin bazı makaleleri ile birlikte bir kitap halinde ayrıca yayımlanacaktır. Röportajın burada yer almayan kısmı çalışmalarından hareketle ilk dönem hadis ve ilk yazılı kaynaklar konusundaki fikirleri ve bunların Batılı diğer İslâmbilim uzmanları ile mukayesesi üzerinedir.

Lisedeki öğrenim ve ilgilerim üniversitedeki bölüm seçimime önemli ölçüde tesir etti. 1968'de liseyi bitirdim ve üniversiteye girmek için Bonn'a gittim. Çünkü Bonn Almanya'da 'mukayeseli din bilgisi'nin okutulduğu nadir yerlerden biriydi. Yani dinî bilgileri Hıristiyanlığı esas alan ilâhiyat fakültesinde değil de kilise dogmalarından özgür felsefe fakültesinde öğrenme imkânı sunuyordu. Buydu benim ilgimi çeken yani başka dinler hakkında bilgi sahibi olmak. Çünkü sadece içinde yetiştiğiniz dini tanırırsanız din hakkında aslında bilginiz azdır. Bu durum bu öğrenimi seçmeme sebep oldu ve bu da çeşitli dilleri öğrenmeme vesile oldu. Çünkü orijinalinden okuyamadığınız dinlerin metinlerini birbiriyle karşılaştıramazsınız. Mukayeseli dinler tarihinin yanında İbrânce ve Arapça ile *Tevrat* ve *İncil* öğrenimi görmeye karar verdim.

Öğrenimim boyunca özellikle Yunan ve Roma Antikçağı ile eski şarkın Mezopotamya, Mısır ve Arap yarımadası, ayrıca Yunanistan, İsrail gibi diğer başka yerlerle Hıristiyanlık ve İslâm gibi dinlerle ilgilendim. Öğrenci arkadaşlarım Çin, Japonya, Hindistan gibi alanlara ilgi duyarken benim çalışma saham bunlardı. Karşılaştırma imkânının fazla olması, farklı dinlerde benzer ama başka yönlerinin de bulunması bakımından değişik olan çok sayıda fenomenin incelenbilmesinden dolayı çok ilginç bir öğrenimdi bu benim için. Şu an gurur duyduğum ve hâlâ da istifade ettiğim bu öğrenimim döneminde çok ciddi bir eğitim aldım. Özellikle *Tevrat-İncil* öğrenimim sırasında dersini gördüğüm tarihî-tenkitçi metin analiz yöntemi çok kıymetliydi. *Tevrat* öğrenimini Bonn'da özellikle Prof. Gunnevege'den aldım. Sorbonne'da ders gördüğüm bir yıl içinde *İncil* bölümünde strüktüralist metin analizini öğrendim. Fransa'da strüktüralizmin zirvede olduğu 1970'li yılların başındaydı bu. Bu tarihî-tenkitçi metin analizinden oldukça farklı, ilginç bir metodik tecrübeydi benim için.

Din öğreniminde özel ilgim oldukça çabuk ortaya çıktı ki bu metodolojik çalışma idi. Dinlerin mukayese ediliş şekli hemen tuhafıma gitmişti. O dönem geçerli olan metot, kavram ve teorilerin gerçekten de empirik-bilimsel olup olmadığını kendime sordum. Bana daha çok yakıştırma veya uydurma-ilâhiyat gibi geliyordu. Bu soruları takip ettim ve mastır tezimi de mukayeseli dinler bilimi bölümünde yazdım. Din biliminde kullanılan kavramların değeri ile ilgiliydi bu çalışma. Bilimsel çalışmak için yeterince belirlenmiş midir bunlar? Aynı kavramla çeşitli kültürlerde oluşan tarihî olaylar izah edilebilir mi? Birbirine benzeyen ama aynı olmayan olaylara aynı kavram teşmil edilebilir mi? Şamanizm'le ilgilenen İslâm'la hiç bağlantısı olmayan mastır çalışmam oluştu böylece. Konunun başlığı 'Din bilimi terminolojisinde problem olarak Şamanizm' idi. Bunun içinde felsefî sorunlar da vardı. Demek oluyor ki inceleme ağırlıklı olarak metodolojiktir. *Schamanismus als Problem religionswissenschaftlicher Terminologie* adını taşıyan bu eser 1977'de 'Arbeitsmaterialien zur Religionsgeschichte' dizisi arasında yayımlandı. 1974'teki mastırımıdan sonra ikinci

bir öğrenime başladım, İslâmbilimi. Bu kararında din bilimindeki metodolojik sorunlar rol oynadı. İkinci öğrenimim olan İslâmbiliminin yanı sıra ilgi alanım Arabistik ve tarih, ancak bu sefer Antik değil Yeni Avrupa tarihi ve sosyolojyeydi. İslâmbilimini Bonn'da okudum, doktora tezini de hocam Albrecht Noth'da tamamladım. Din bilimindeki metodolojik meseleler dışında İslâmbilimini seçişimdeki amacım İslâm dünyası hakkındaki bilgimi genişletmek ve özellikle de daha çok tarihî-tenkitçi metotlara dalmak isteyişimle alakalıydı. O devirde bunu Almanya'da tek gerçek İslâm tarihçisi olan Albrecht Noth'dan daha iyi bir başkasının yanında yapamazdım. İlgimi ağırlıklı olarak çeken ve doktora tezimi de oluşturan konu Kolonyalizm devrinde Avrupaî ve İslâmî azınlıklar sistemiydi. *Dimma und Egalite: Die nichtmuslimischen Minderheiten Ägyptens in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts und die Expedition Bonapartes* başlıklı doktora tezim bu konularla ilgiliydi ve 1979'da 'Studien zum Minderheitenproblem im Islam' adlı seri içerisinde yayımlandı.

B.U.: Bu konuyu nasıl seçtiniz?

H.M.: Nasıl ulaştığımı mı soruyorsunuz? Hem Avrupa hem de İslâm tarihiyle ilgisi olan bir konuyu incelemek istiyordum. Bunu Noth kendisi de doktora tezinde yapmıştı. O 'İslâm ve Hıristiyanlık'ta Kutsal Savaş ve Kutsal Kavga' adlı tezle doktor olmuştu. Böyle bir şey benim de arzumdu. Mısır'ın Fransa tarafından zaptının oradaki azınlıklar sistemine ne tür bir etkisinin olduğunu inceledim ve her şeyin her ü merc olduğunu tespit ettim. Ön şart başta o devirde İslâm ve Avrupaî azınlıklar sisteminin ne olduğunu tespit etmekte. XVII. yüzyıla kadar her iki sistem nasıldı? Fransız inkılâbına kadar Avrupa'daki azınlıklar sistemi ne şekilde gelişti? Fransızlar ne tür yeni fikirler getirdiler? Bu iki sistemin incelenmesi zaman ve mekân bakımından sınırlandırılmış gelişmelerin tarihî inşasıyla sınırlıdır. Her tür teoriyle, genelleştirmenin kullanımından bilinçli olarak uzak durdum ve iki sistemi karşı karşıya getirdim. Aynı dönem içinde nasıldılar? Çoğu zaman İslâmbiliminde de tarih bakımından birbirine uzak olan şeyler karşılaştırılır, örneğin modern fenomenler geçmişle. Buna karşı ben Avrupa ve Mısır'da aynı dönemde mevcut olan fenomeni değerlendirmeden sadece tasvir ederek karşılaştırdım.

XVIII. yüzyıl Mısır'ındaki konudan nasıl İslâm hukuk biliminin temellerine ulaştım? Doktora tezimden sonra bir araştırma projesinde çalıştım: 'Çocukluk, Gençlik ve Aile' idi bunun adı ve Freiburg'daki Tarihî Antropoloji Enstitüsü tarafından oluşturulmuştu. Bu proje içinde ben İslâm'ı araştırmakla görevliydim. Bu çalışmada önemli tecrübelerim oldu. İlk defa İslâm'ın erken kaynaklarıyla ilgilenebildim. Bundan önce yapamamıştım bunu. Bu benim için yeni bir şeydi. İslâm toplumunun ilk yüzyıllarını incelemek gerekiyordu. Bu esnada bir sorun ortaya çıktı. Elimizdeki kaynaklar erken dönemin toplumsal gerçekleri hakkında ne kadar bilgi vericiydi? Erken dönem hakkında özellikle edebî ve normatif metin var elimizde. Bunlar gerçek hakkında örneğin çocuklar ve

yetişkinler hakkında, bir erkeğin kadına nasıl muamele ettiği hakkında ne ifade edebilir? Bu beni hayran eden bir sorundu. Bu projenin bir başka meselesi genel insanî, biz o devirde 'biotik' diyorduk, fenomenlerin, kültürlerin incelenmesinin çıkış noktası olmasıydı. Örneğin ergenlik çağı, çocukluk, kadın-erkek ilişkisi. Bunları bütün kültür havzalarında Hint, Çin, Japon, Antik Avrupa ve İslâm'da inceledik. Bu projenin araştırmacıları aynı konuları incelediler ve biz her yerde var olan bu genel insanî fenomenlerin çeşitli kültürlerde ne şekilde tezahür ettiğini tespit etmeye çalıştık. Hangi benzerlikler tespit edilebilir? Hangi kalıplar oluşuyor burada? Bir kültürün diğer kültürden örneğin ergenlik çağını daha değişik şekilde uyarlamasını nasıl izah edebiliriz? Bu yöntemin ardındaki fikir başka bilim alanlarının teori ve izah modellerinin bir kültürün incelenmesinde yardımcı olabileceği idi. Örneğin antropoloji, sosyoloji hatta ekonominin teori ve bilgileri gibi. Bundan dolayı bu projeye ilgili yayınlarımda başka bilim alanlarının teorilerinden yararlanmaya uğraştım. Bundan bir kitap hacminde çok çeşitli makaleler oluştu. Sonraları takip etmediğim halde bu benim için verimli bir tecrübe oldu. Kesinlikle ilginç olduğuna inandığım bu yönde ileride çalışılmalıdır. 'Kültürler arası' mukayese 'bölümler arası' olmalıdır. Bu başka kültürlerin özelliklerine bir bakış sağladığı gibi insanların toplumlarda hayatlarının yönlendirilmesindeki imkân ve sınırları da gösteriyor.

B.U.: 'Bölümler arası' kavramı son dönemde moda oldu.

H.M.: Evet. Mastır ve doktoradan sonra bu gelişmemdeki üçüncü aşamaydı. İslâm'ın erken dönemi hakkındaki bu araştırmada metodik sorunlarla karşılaştım. Fikirlerin muhtelif olduğu XIX. ve XX. yüzyılda derinlemesine tartışılan sorunlardı bunlar. Bir tarihçi olarak kaynak tenkidi benim için önemli bir temeldir. Kaynaklarla çalışan bir tarihçi öncelikle onların değerini tespit etmelidir. Meselâ elimdeki mevcut kaynaklar hangi zamandandır? Hangi konu ve dönem hakkında ne ifade ediyorlar? Bu sorular Goldziher ve Schacht'ın da ilgilendiği meselelerdi. Böylece onların tarihi ile ilgilenmek zorunda kaldım. Aslında İslâm'da evlilik ve boşanma hakkında sosyal ve tarihî bir inceleme yazmak ve mezkûr teorileri de bu bağlamda kullanmak istiyordum. Sonraları habilitasyon olan bu çalışmada kaynak olarak fetvaları esas almıştım. Çünkü fetvaların İslâm tarihi boyunca önemli bir rol oynadığını düşünüyordum ve hâlâ da aynı inancı taşıyorum. Fetvalar ilginç bir kaynaktır, çünkü onlarda tarihî değişim kayıt altına alınmıştır. Hukuk kitaplarında yer alanlar mezheplerin prensibidir. Buna karşın fetvalarda mahfuz sorularda ise hayatın gerçekleri dile gelmektedir. Müslümanlar gelip soruyorlar: "Böyle böyle sorunumuz var, nasıl çözebiliriz?" Ondan sonra bazen yepyeni çözümler gündeme gelmektedir, böylece buradan İslâm hukukunun gelişimini ve toplumsal uygulamayı yakalayabiliriz. Bu benim düşüncemdi. Fetvaların başlangıcını ararken Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*ine rastladım.

Mekkeli Atâ b. Ebû Rebâh'a isnad edilen çok sayıda fetva vardı, ancak çoğu muhtemelen akademik nitelikteydi. Okuyuş esnasında Atâ'dan talebesi İbn Cüreyc vasıtasıyla rivayet edilen haberlerin Schacht'ın eski okulların 'living tradition' teorisine uymadığını fark ettim. Çünkü burada çok sayıda metin sarih olarak tek bir bilgiye atfediliyordu. Schacht Atâ hakkında hiç bir gerçek metnin tespit edilemeyeceği kanaatindeydi. Bende *el-Musannef*'in detaylı bir şekilde incelenmesi gereken bir kaynak olduğu fikri hâkimdi. Eserin herhangi bir doğru haber içerip içermediğinin incelenmesi gerekiyordu. Abdürrezzâk'ın yazdıkları gerçek haber mi yoksa uydurma mıydı? Böylece bende *el-Musannef* hakkında bir eser analizi yapma düşüncesi oluştu. Bu esnada Schacht'ın tezlerinin çoğunun problemlili olduğunu keşfettim. Şimdi artık, sonraları bu eseri keşfedişimin ve bu temelde Goldziher ve Schacht'ın, özellikle de Schacht'ın teorilerinin kısmen problemlili olduğunu açığa çıkarmamın tesadüf olduğuna inanmıyorum. Muhtemelen benim bilimle olan ilgimle bağlantısı vardır bunun. Benim için şüphe çok mühim bir kriterdir. Ben bütün tezlerin, teorilerin, hipotezlerin, bilimin tüm sonuçlarının sürekli gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Her şey, bütün bilgiler hâkim fikir olsa da şüpheyle sorgulanmalıdır.

B.U.: Bu noktada Goldziher ve Schacht'tan çok da uzak değilsiniz.

H.M.: Bu doğrudur. Onlar da şüpheliydi, ama bana göre yeterince değil. Belli sonuçlara ulaştığımızda onlara dayanarak rahat yatamazsınız. Bunları da mütemadiyen tenkit ederek sorgulamalısınız. Olay gerçekten de düşündüğümüz gibi midir? Schacht bir defa tespit edilen metottan tamamen emindi. Onu hedef alan sonraki bilginlerle yaptığı tartışmalarda da görülür bu. O mantıklı alternatiflerin de olabileceğini tasarlayamamıştı. Artık öğrenmek istemiyordu. Böyle reaksiyon gösterme tehlikesi her bilgin için mümkündür. Ancak ben bilimin kendimizin ve meslektaşlarımızın sonuçlarını sürekli sorgulamakla geliştireceğini düşünüyorum. Bu benim duruşum, bundan dolayı da farklı düşünen meslektaşlarımla münakaşadan çekinmem. Tenkit ettiğim tek kişi değildi Schacht. Benim görüş ve metodlarım hakkında da diğer meslektaşlarımdan bir temeli olan tenkitler bekliyorum. Benim için tenkit çok önemlidir.

el-Musannefe dönmek gerekirse, bunun incelenmesi şunu ortaya çıkardı: Tek kişiye isnad edilen –burada Abdürrezzâk– çok sayıda haberde –burada binlerce– bunların uydurma olup olmadığı hakkında sağlam bilgi verecek kriter tespit etmek mümkündür yani Abdürrezzâk'ın sunduğu materyali keyfi bir şekilde zikrettiği râvilere isnad edip etmediği ile ilgili diyorum. Sınırlı sayıdaki metin hakkında bu hemen hemen mümkün değildir, ancak sayısı artınca daha iyi olabilir bu. Abdürrezzâk'ın *el-Musannefi* bunun için güzel bir örnektir. Haberlerinin asılsız olduğu ve Abdürrezzâk'ın eserindeki metinleri keyfi bir şekilde birilerine isnad ettiği teorisi ciddi bir inceleme sonucunda zayıf kalmaktadır. Bu mantıklı değildir. Ve aynıysa bir basamak geride de söz

konusudur. Abdürrezzâk'ın şeyhleri neslinde de çok sayıda metin belli şahıslara isnad edilmiştir. Meselâ Abdürrezzâk tekrarlarla “ben bunu İbn Cüreyc'den duydum” demektedir. Binlerce metin bu şahsa rücu ediyormuş. Bu kadar çok haberde uydurmacı birinin yalanı bulunabilmelidir. Ancak materyalin Abdürrezzâk tarafından muhtemelen uydurulmadığını gösteren, bizzat eldeki materyalin içinden kriterler tespit edilebilmektedir. Burada önemli olan kriterlerin sadece isnada değil metne de bağımlı olmasıdır. Benim metin incelememde nâdiren içerik, genelde ise metinlerdeki formal yönler esas alınmaktadır. Metinler ne şekilde uyarlanmıştır? Herhangi bir izah var mı, ilâve soru yer alıyor mu? vb. Ben uydurma tezinin mantıklı olmadığını gösteren kriterler bulmaya çalışıyorum. Burada bütün metinlerin baştan doğru olduğu ön-kabulünden hareket etmiyorum. Ön kabulüm şöyledir: Ben onların ne olduklarını bilmiyorum. Aralarında doğru haberler de olabilir, herhangi birine isnad edilen metinler de. Ben hem isnad hem de metinleri inceliyorum ve bunlardan çıkardığım hipotezimi dile getiriyorum. Ondan sonra hangi hipotezin daha sağlam olduğunu inceliyorum. Haber isnadla zikredilen kişiye mi ait, doğru mu, yoksa bu isnad asılsız mı?

Yeni kaynaklardan hareketle daha eskiye ulaşma imkânının bilgisi bu inceleme esnasında tespit ettiğim önemli bir tecrübeydi: Abdürrezzâk'tan daha eski İbn Cüreyc ve ondan da hocası Atâ'ya doğru. Her basamakta sorulması gereken: Doğru ya da asılsız bir haberle karşı karşıya olduğumuzu gösteren bir kriter var mı? Orijinal haberin mevcudiyeti ön-kabulde yoktur, ancak incelemenin bir sonucudur. Abdürrezzâk'ın *el-Musannefi* temelinde 1991'de yayımlanan *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz* başlıklı bir kitap yazdım. Bu eserde öncelikle mezheplerin oluşumundan önceki eski Mekke hukuk bilimini inşa ediyorum.

Bu incelemenin akabinde *el-Musannefi*'in haberlerinin analizinde sürekli gözümü takılan bir konuya eğildim. Çok defa hemen hemen aynı lafızla başka külliyatlarda da yer alan metinlere rastlıyordum; meselâ hadis veya sahâbe haberleri. Ben seçtiğim metinlerin incelenmesinden eser analizimde yaptığım tarihlendirmenin doğru olup olmadığını tespit edebileceğimi tahmin ediyordum. *el-Musannefi* te yer alan belli haberleri diğer külliyatlardaki diğer varyantlarla karşılaştırmaya başladım. Juynboll bunu daha eskiden sistematik olarak uyguluyordu. Ancak onun için ilk etapta isnad önemliydi. Benim için temel olan ise metinlerin isnadla uyumudur. Ben önce haberin iki bölümünü birbirinden bağımsız olarak inceliyorum ve ikinci aşamada birbiriyle bağlantısına dikkat ediyorum. Bu incelemelerle son yıllarda ilgilendim. Burada da haberin doğruluğu veya yanlışlığı ön kabulünden hareket etmedim. Bunun yerine doğru yani gerçek haber veya yanlış yani uydurma haber olabileceğini düşündüm. Örnek bir durumda ne olduğunu anlamak için metin ve isnadlarda doğruluk veya yanlışlık karineleri aradım. Yayınladığım örneklerde bunların

genelde doğru haberler olduğunu gösterdim. Bu çalışmaların sonuçlarını genelleştirip bütün klasik hadis külliyyatının içerdiği metinlerin genelde gerçek ve güvenilir olduğunu söylemek istemiyorum. Bunu söylemek anlamsızdır. Çünkü uydurma haberlerin olduğunu biz biliyoruz ve bunu müslümanlar da itiraf ediyor. Ben *el-Musannef* analizimdeki incelememde de bazı problemleri râvilerde rastladım. Hem isnad hem de metni inceleyen ve sonuçları karşılaştıran metotla (ben buna 'metin cum isnad analizi' diyorum) metinlerin gerçekten temelde ve ne kadar doğru ya da uydurma olduğu tespit edilebiliyor. Bunun için de şu veya bu ön kabule gerek yoktur. Zaman zaman metinlerin doğruluğu ön kabulünden hareket etmekle itham edirim. Bu saçmalaktır. Böyle bir tespit sadece benim incelemelerimin sonucudur. Hadis haberlerinin doğruluğu kimi bilginler tarafından kategorik olarak reddedilmektedir. Meselâ Wansbrough isnadı genelde unutableceğimizi söyler, ki bunu ondan önce Goldziher de savunuyordu. Bu genelde nasıl iddia edilebilir? Bu bizatihi metodik olarak problemlidir ve ne Goldziher ne de Wansbrough bunun için gerekli ispatı getirmişlerdir. Bu benim son yıllardaki incelememe bir bakıştı.

...